

Het kalifaat
van de
Omajjaden
(661 - 750)

Willem Peeters

Het kalifaat van de Omajjaden

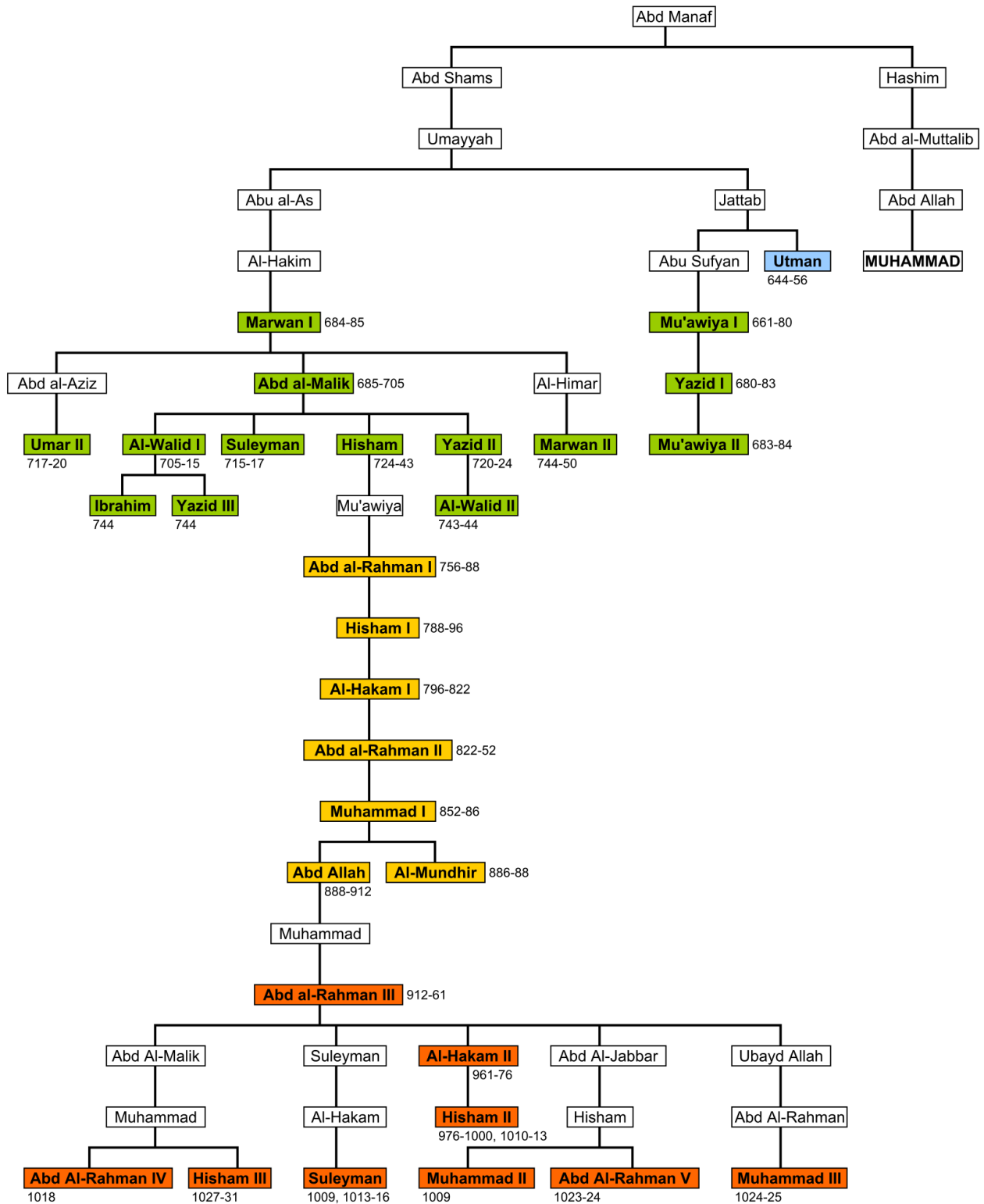
In 624 trekt een karavaan van de machtige Arabische stam, de Koeraisj, vanuit Syrië zuidwaarts richting Mekka en wordt in de buurt van de kustplaats Badr overvallen door een moslimlegertje geleid door Mohammed die met zijn actie veel buit weet te maken. Het is een zware slag voor Aboe Sufyan, telg van de Koeraisj-stam die zich opwerpt als de sterke man van de Mekkaanse gemeenschap en bij latere gelegenheden probeert om zijn verre verwant Mohammed de voet dwars te zetten. Uiteindelijk bekeert hij zich tot de islam en staat Mohammed terzijde bij diens verovering van Mekka in 630.

Aboe Sufyan en de Profeet hebben een gemeenschappelijke betovergrootvader wiens directe nazaten twee clans het licht doen zien: de *Banu Sham* en de *Banu Hashim*, respectievelijk de clans waar Aboe Sufyan en Mohammed deel van uitmaken. De kaliefen die gerekend worden tot de Omajjaden ontleen hun naam aan Omajja, een telg uit de Banu Sham, en zijn verdeeld in twee familietakken: de *Sufyaniden*, afstammelingen van Aboe Sufyan met als eerste kalief Moe'awija ibn Aboe Sufyan en de *Marwaniden* van Marwan ibn al-Hakam.

In 661 eindigt de burgeroorlog, de eerste zogeheten *fitna*, tussen aanhangers van de soennitische traditie geleid door de Omajjaad Moe'awija en die van de sjiiitische *Aliden*, volgelingen van Ali ibn Abi Talib, de laatste kalief uit het vroege kalifaat oftewel Rashidun kalifaat.

Opstanden breken uit tijdens de tweede fitna (680–692) en het kalifaat vindt zijn einde door de machtsgreep van de Abassiden na de derde fitna (744-750) die de Omajjaden meedogenloos afslachten. Een van hen, Abd al-Rahman, vlucht naar het Iberisch Schiereiland waar de Omajjaden in 929 een eigen kalifaat stichten en zich daarmee losmaken van de Abassiden. Dit kalifaat gaat in 1031 ten onder waarmee ook daar een einde komt aan de Omajjaden-dynastie.

Stamboom van de Omajjaden

Het kalifaat van de Sufyaniden (661- 684)

De dood van Ali ibn Abi Talib, de laatste kalief van het vroege kalifaat (ook wel aangeduid als het Rashidun kalifaat) begin 661, wordt aangekondigd door zijn zoon Hasan ibn Ali in de moskee van Kufa. Hij is weliswaar door zijn vader niet als diens opvolger aangewezen, maar wordt als kleinzoon van de Profeet (zijn moeder Fatima is een dochter van Mohammed) en dus als lid van de *ahl al-bayt* oftewel *Mensen van het Huis*, door velen als zodanig beschouwd. Een opvatting die past in de sjiiitische traditie waarbinnen verwantschap met de Profeet belangrijker wordt geacht dan de verkiezing van de kalief op grond van kwaliteit via gemeenschappelijk overleg: de soennitische interpretatie. Maar achter de loyaliteit aan Hasan gaat een diepe tegenstelling schuil tussen hem en zijn vader Ali. Hasan is van nature verzoeningsgezind en heeft niet nagelaten om openlijk kritiek te leveren op de militante manier waarop Ali zijn doelen nastreeft. Zo ook heeft hij een hekel aan Moe'awija ibn Aboe Sufyan, de Syrische gouverneur en tegenstrever van Ali in de eerste *fitna* die hij beschouwt als een regelrechte onverlaat. Eigenlijk ambieert Hasan het leiderschap niet en zou hij zich misschien liever terugtrekken in retraite in de woestijn, maar in het besef dat hij als vredesstichter een rol kan spelen in een geweldloze hereniging van de gehele moslimgemeenschap, neemt hij toch het kaliefschap op zijn schouders. Een stap die veel Kufanen met enige argwaan bekijken omdat de reeds door Ali voorbereide veldtocht tegen Moe'awija dreigt te worden opgegeven. Zij verwachten juist een krachtig optreden tegen de Syriërs. In het door zijn vader gerekruteerde leger ontstaat daardoor de nodige onrust.

Dan ontvangt Hasan een bericht van zijn oom Abd Allah ibn Abbas, de door Ali benoemde gouverneur van Basra, die hem aanspoort tot actie. Maar Hasan zet zijn strijdmacht niet in tegen Moe'awija. Wel tracht hij via overleg tot overeenstemming te komen met de Syriër die zich er terdege van bewust is dat de nieuw benoemde kalief geen oorlogszuchtige neigingen heeft en die hij als kleinzoon van de Profeet ook maar beter niet kan provoceren. Op zijn beurt slaat Moe'awija een milde toon aan en probeert Hasan om te praten door het doen van fraaie beloftes. Zijn voorstel aan hem is, dat hij in ruil voor erkenning van Moe'awija als kalief, na diens dood zijn opvolger zal zijn en in financieel opzicht kan vragen wat hij wil. De kleinzoon van Mohammed doorziet dit spel en laat zich niet verleiden.

In de overtuiging dat Hasan niet zal vechten denkt Moe'awija Irak door pure intimidatie te kunnen overheersen zonder veldslag te hoeven leveren. Hij verlaat met zijn leger van zestigduizend man Damascus en steekt de Eufraat over. Dan komt Hasan toch in actie en roept zijn volgelingen op ten strijde te trekken. Die hebben echter geen vertrouwen in zijn plotselinge gedragsverandering en verdenken hem ervan het met Moe'awija op een akkoordje te willen gooien. In woede bestormt een aantal van hen het paviljoen van Hasan, plunderen het en trekken zelfs het gebedsmatje onder hem vandaan. Er ontstaat een gevecht waarbij de kalief gewond raakt. ¹⁾

Intussen trekt Moe'awija verder en probeert overal de Iraakse bevolking gerust te stellen. Wanneer hem het nieuws bereikt van de opstand tegen Hasan stuurt hij een gezantschap dat een aanbod overbrengt om het bloed van moslims niet te vergieten door in te gaan op zijn eerdere voorstel. Vrede in ruil voor het zich schikken onder Moe'awija als kalief die hij na diens dood opvolgt en een jaarlijkse afdracht van een grote som geld uit de schatkist. Hasan wijst dit appel op zijn veronderstelde hebberigheid af, maar is gevoelig voor de mogelijkheid om bloedvergieten te voorkomen en stuurt een neef van Moe'awija naar hem toe met de boodschap:

'Ga naar je oom en zeg hem: Als je veiligheid beloofd voor het volk zal ik de eed van trouw aan je afleggen' ²⁾

Hasan spreekt vervolgens zijn volgelingen geruststellend toe en citeert uit de Koran soera 4 vers 19 (slotzin):

'kan het zijn dat jullie een afkeer hebben van iets, terwijl Allah daarin veel goeds heeft gelegd.' ³⁾

De zoon van Ali overlijdt in 670. Aannemelijk is dat hij werd vergiftigd door zijn vrouw op instigatie van Moe'awija die zich daarmee van zijn eerder gedane belofte ontslagen voelt en meer ruimte krijgt om tegen het eind van leven zijn zoon Yazid naar voren te schuiven. ⁴⁾

Moe'awija I (661 – 680)

Moe'awija I is niet zozeer een groot religieus leider of briljant militair, maar wel een bekwaam en succesvol politicus die als leidraad voor zijn handelen het motto hanteert:

*'Ik gebruik nooit mijn stem als ik mijn geld kan gebruiken, nooit mijn zweep als ik mijn stem kan gebruiken, nooit mijn zwaard als ik mijn zweep kan gebruiken; maar, als ik mijn zwaard moet gebruiken, zal ik dat doen.'*⁵⁾

Het weerspiegelt een manier van opereren die in de Arabische traditie gewaardeerd wordt en bekend staat als *hilm*.

De kalief kan rekenen op de loyaliteit van de Syriërs die hem voorzien van een krachtig leger. Een leger dat hij vooral inzet om de Byzantijnen aan te vallen. In 672 verovert hij Rodos en Kreta valt twee jaar later in zijn handen. Ook een deel van Noord-Afrika wordt rond 670 bezet, wat leidt tot de vestiging van een militaire basis in Kairouan, een plaats in Tunesië van waaruit veertig jaar later de verovering van het Iberisch Schiereiland begint. Tot 680 leidt Yazid, de zoon van de kalief, een tweetal aanvallen op Constantinopel maar de stad met zijn enorme fortificaties blijkt onneembaar.

Het leger hoeft niet daadwerkelijk te worden ingezet om de controle uit te oefenen over andere onderdelen van het moslimrijk. Er gaat voldoende dreiging van uit om regionale provinciale leiders van zijn rijk te dwingen zich te onderwerpen aan het gezag van de kalief. Daarmee wordt aan het slot van de eerst fitna de eenheid van de moslimwereld hersteld die de eerdere kalief Omar ibn al-Chattab realiseerde, maar niet zoals toen op basis van het prestige van Mohammed en diens metgezellen. Waar Omar zich presenteert als *Bevelhebber der Gelovigen* en zijn autoriteit ontleent aan zijn status als religieus leider en opvolger van Mohammed, berust het gezag van Moe'awija op politiek en militair overwicht, waardoor het moslimrijk definitief verandert van een geloofsgemeenschap in een kalifaat dat te vergelijken is met een traditioneel koninkrijk. Een rijk waarin de opperste heerser regeert in naam van God en niet als opvolger van de Profeet. Precies zoals Omars opvolger Oethman ibn Affan dat bedoelt als hij zich tooit met de titel *Plaatsvervanger van God*. De vervanging van de islam door de staat.

En net zoals lang voor hem de Romeinen het pacifistisch-reiligieuze karakter van het christendom de nek omdraaiden en het transformeerden in een middel van repressie, maakt Moe'awija gebruik van de islam om sociale controle uit te oefenen. Vanaf dat moment, het jaar 41 van de *Hijri*, de moslimkalender, zijn de Arabieren datgene kwijt wat zij altijd gekoesterd hebben: hun vrijheid en tribale autonomie. ⁶⁾

Terwijl Oethman het gezag van de Omajjaden tracht te handhaven door zoveel mogelijk familieleden te benoemen op belangrijke posten, zoals die van provinciale gouverneur, volgt Moe'awija een andere koers en kiest hij vooral mensen uit minder belangrijke clans. In Egypte wordt Amr ibn al-As – die eerder ten tijde van kalief Omar het land regeerde, maar door Oethman ontslagen werd – als dank voor zijn niet aflatende steun aan de kalief in diens strijd tegen Ali in ere hersteld. Na zijn dood bestuurt Maslama ibn Mukhallad Egypte. Hij is afkomstig uit de zogeheten *Ansar*, de inwoners van Medina die Mohammed welwillend ontvingen na zijn vlucht uit Mekka in 622. In die stad, de hoofdstad van de Hidjaz, benoemt de kalief wel een verwant: Marwan ibn al-Hakam, de man die een belangrijke rol heeft gespeeld in het aan de macht brengen van de Omajjaden.

In Irak wordt de kalief geconfronteerd met problemen die voortvloeien uit de massale immigratie na de verovering aldaar en die geleid heeft tot sociale verdeeldheid tussen de oorspronkelijke bewoners en de nieuwe moslim elite. Een elite die op haar beurt verdeeld is in de aanhangers van de geestelijke erfenis van Ali – bewaakt door Koranreciteurs – en de rechtlijnige *kharidjieten* die alleen afgaan op hun eigen interpretatie van de Koran. De steden Kufa en Basra hebben hun eigen problemen en zijn meer te beschouwen als rivalen dan als bondgenoten. Met de benoeming van Al-Mughira ibn Shu'ba al-Thaqafi als gouverneur van Kufa, kiest Moe'awija voor een vroegere rechterhand van de Profeet (zoals hij dat zelf ooit was). Al-Mughira is afkomstig uit de stad Ta'if ten zuiden van Mekka en is met vele inwoners ervan opgetrokken naar het noorden toen de verovering van Irak werd ingezet. Zijn kennis van het Perzisch en van de sociale verhoudingen onder de Irakezen maken hem geknipt voor deze functie die hij vanaf 661 bekleedt tot aan zijn dood in 670. In Basra wordt Abd Allah ibn Amir tot gouverneur benoemd die een grote rol vervult in de verovering en herovering van grote delen van het Sassanidische rijk zoals de provincies Sistan en Khorashan.

Naar het schijnt slaagt Abd Allah er niet in Basra onder controle te krijgen en bestaat er weerstand tegen zijn veldtochten naar veraf gelegen streken tot aan de Amu Darja, de rivier die historisch bekend staat als de Oxus. Hij wordt in 664 vervangen door Ziyad ibn Abihi, eveneens afkomstig uit Ta'if, ooit een fervent aanhanger van Ali en notoir tegenstander van Moe'awija met wie hij echter zich later verzoent. Gedurende zijn verblijf in de Perzische provincie Fars leert hij het gebied goed kennen, beschikt er over tal van lokale connecties en lijkt de juiste man voor het gouverneurschap van de belangrijke garnizoensplaats Basra. Van meet af aan regeert hij met harde hand, wat blijkt uit zijn eerste toespraak tot het volk:

*'Wij hebben voor elke misdaad een passende straf bedacht. Wie een ander verdrinkt, zal zelf verdrinken; wie een ander verbrandt, zal verbrand worden; wie inbreekt in een huis, zal ik in zijn hart inbreken; en wie een graf openbreekt, zal ik levend erin begraven.'*⁷⁾

Ziyad geniet zoveel vertrouwen van de kalief dat deze hem adopteert als broer en voor sommigen zelfs bekend staat onder de naam Ziyad ibn Abi Sufyan. Na de dood van al-Mughira in 670 wordt Ziyad eveneens benoemd tot gouverneur van Kufa waardoor hij welhaast de onderkoning wordt van de oostelijke provincies. In 671 stuurt hij een contingent van vijftigduizend troepen afkomstig uit Kufa en Basra naar de Iraanse provincies. Niet als tijdelijke bezetters, maar als kolonisten die zich vestigen in de oase van Merv, de belangrijke stad aan de Zijderoute in Khorashan. Tot dan toe woont er slechts een handvol moslims in Khorashan, maar nu neemt de islamitische gemeenschap in deze provincie een enorme omvang aan waardoor Ziyads greep op het oostelijk deel van het kalifaat aanzienlijk wordt versterkt. Ziyad overlijdt in 673 en wordt opgevolgd door zijn zoon Ubayd Allah ibn Ziyad, een man die de zaak der Omajjaden ten volle is toegedaan.

Het kalifaat onder Moe'awija heeft niet het karakter van een gecentraliseerde eenheidsstaat, de kalief geeft zowel in politiek als administratief opzicht ruimte aan de door hem benoemde vertrouwelingen. Er worden ook geen pogingen in het werk gesteld om het Arabisch als formele voertaal te introduceren voor de gehele moslimwereld en elke provincie is vrij om oude tradities te continueren. In Syrië spelen lokale christenen een belangrijke rol in het financieel beheer en in Egypte wordt het Byzantijnse administratieve systeem vrijwel geheel gehandhaafd.

Ook in Khorashan en Irak, waar de moslimexpansie de meeste impact heeft, blijven inheemse landeigenaren hun rol spelen in het beheer van de regionale aangelegenheden. Een en ander wordt onderstreept door het ontbreken van een islamitische munt en een uniform belastingsysteem voor het gehele rijk.

Yazid en Moe'awija II (680 – 683)

Zoals eerder het geval is geweest doet de manier waarop de kalief zal worden opgevolgd veel stof opwaaien. Zelf is Moe'awija van mening dat zijn zoon Yazid hem dient op te volgen en de moslimgemeenschap dat bij leven van de kalief dient te bevestigen. Maar dit stuit op grote bezwaren want de soennitische traditie schrijft voor dat een *soera* (een verkiezingscommissie) de opvolger aanwijst na het overlijden van de kalief. Moe'awija wordt ervan verdacht een systeem van erfopvolging te willen introduceren. De kalief smoort het verzet tegen de voortijdige benoeming van Yazid in de kiem via bedreigingen en omkoping, maar als Moe'awija overlijdt in 680 breekt de tweede fitna uit die in feite een voortzetting is van de eerste, want tijdens het kaliefschap van Moe'awija blijft de strijd tussen soennieten en sjiieten doorsudderen en vlamt weer op als Yazid meent recht te kunnen doen gelden op het kaliefschap.

De inwoners van Kufa hebben hun voorkeur voor Ali boven die van de Omajjaad Moe'awija nooit onder stoelen of banken gestoken en gestreden tegen de Syriër tijdens de eerste fitna. Tot hun spijt geeft na de dood van Ali diens zoon Hasan zich over aan Moe'awija, maar zij kunnen nu hoop putten uit het feit dat zijn jongere broer Hoessein bereid is om een gooi te doen naar het leiderschap in de moslimwereld. Vanuit zijn verblijf in Mekka vertrekt Hoessein richting Kufa door de woestijn vergezeld van een klein gevolg van familie en vrienden. Maar de gouverneur van Kufa, Ubayd Allah ibn Ziyad, wacht hen op en na een korte strijd bij Karbala vinden Hoessein en velen van zijn metgezellen de dood. Daarmee wordt Hoessein een martelaar in de sjiitische traditie, het symbool van de zwakken en weinig weerbaren. Het is een gebeurtenis die elk jaar herdacht wordt op de 10^e dag van de maand muharram. ⁸⁾ Ook elders zijn er problemen voor Yazid, met name in de Hidjaz, het westelijk deel van het Arabisch Schiereiland waar Mekka en Medina liggen en Mohammed is opgegroeid.

Daar is de weerzin tegen de Omajjaden groot en het is Abd Allah ibn Zubayr, de zoon van al-Zubayr ibn al-Awwam, Mohammeds neef en zwager ⁹⁾, die als fel tegenstander van het concept van erfopvolging vanuit in Mekka het verzet tegen Yazid leidt en weigert de eed van trouw af te leggen. Hij werpt zich op als beschermer van het huis van Mohammed, roept zichzelf uit als kalief en verdrijft de Omajjaden uit de Hidjaz. Gouverneur Marwan neemt de wijk en vestigt zich in Syrië. Dan stuurt Yazid een Syrisch leger zuidwaarts om de ongeregelde heden in de Hidjaz de kop in te drukken. In de slag van Harra in 683 worden de Medinezen verslagen en hun stad geplunderd. Rest voor Yazid nog de lastige taak om Mekka in te nemen en ibn Zubayr te verdrijven, maar door zijn voortijdig overlijden op veertigjarige leeftijd in november 683 verandert de situatie. Yazids zoon Moe'awija II wordt direct benoemd als opvolger, maar hij is nog erg jong en ziekelijk en overlijdt al na een paar weken waarmee de dynastie der Sufyaniden aan haar eind komt.

Het kalifaat van de Marwaniden (684 - 750)

Het ontbreken van een geschikte kandidaat voor het kaliefschap uit de familie van de Sufyaniden beweegt veel moslims ertoe om zich achter de voor het leiderschap zeer geschikt geachte Abd Allah ibn Zubayr te scharen die naarstig probeert zijn autoriteit te bevestigen door in de verafgelegen provincies gouverneurs te benoemen. Maar tribale tegenstellingen die zich ver van Mekka afspelen doorkruisen zijn pogingen om greep te krijgen op het imperium. In Syrië bestaat verdeeldheid tussen twee stammen die al veel eerder ruziën over het gebruik van weidegronden. Met de stam van de *Kalb*, afkomstig uit Jemen en behorend tot de eerste kolonisten aldaar heeft Moe'awija een hechte band opgebouwd. Hun leider, Hassan ibn Malik ibn Bahdal al-Kalbi, kortweg ibn Bahdal, gouverneur van Palestina en Jordanië, is familie van Moe'awija I. De andere stam is die van de *Qays*, afkomstig uit het noorden van het Arabisch Schiereiland die later neerstreken in Syrië en weinig ophebben met Moe'awija, zij steunen Abd Allah.

Diverse delen van het moslimrijk onttrekken zich nu aan het gezag van Damascus en het Omajjadenrijk dreigt ineen te storten. Ubayd Allah ibn Ziyad wordt door volgelingen van Abd Allah verdreven uit Basra en treft bij aankomst in Damascus al-Dahhak ibn Qays al-Fihri aan, een vertrouweling van Moe'awija I, die de touwtjes in handen heeft genomen en ertoe neigt om Abd Allah zijn vertrouwen te schenken.

Ubayd Allah realiseert zich heel goed dat wanneer Abd Allah het kaliefschap verwerft er een eind komt aan de de macht van de Omajjaden en hij en anderen hun geprivilegieerde posities zullen kwijtraken. Vandaar dat hij zich wendt tot de uitgeweken Marwan die allang aast op het kaliefschap en zich kandideert. Ook ibn Bahdal steunt Marwan. Dat valt natuurlijk niet goed bij de Qays die zich scharen achter al-Dahhak en hem ertoe bewegen de strijd met de Kalb aan te gaan. In juli 684 treffen de partijen elkaar nabij Marj Rahit een plaats aan de weg die van Damascus naar het noorden voert. In deze veldslag worden de Qays verslagen en vindt al-Dahhak de dood. Marwan wordt uitgeroepen tot Kalief.

Marwan I en Abd al-Malik ibn Marwan (684 – 705)

Marwan poogt onmiddellijk na zijn aantreden om de orde in het imperium te herstellen. Ubayd Allah mag zich opmaken om Irak te heroveren, Marwans zoon Mohammed krijgt de opdracht om de Qays in bedwang te houden en samen met zijn andere zoon, Abd al-Aziz, herovert de nieuwe kalief Egypte op een door Abd Allah ibn Zubayr benoemde gouverneur. Vanaf 685 neemt Abd al-Aziz deze functie over tot aan zijn overlijden in 705. Marwan, naar toenmalige maatstaven een oude man van rond de zestig, overlijdt in april van datzelfde jaar, maar niet nadat hij zijn zoon Abd al-Malik tot opvolger heeft aangewezen. Met al deze benoemingen van familieleden treedt hij in de voetsporen van de derde kalief, Oethman ibn Affan, die rond 650 ook leden van de familie der Omajjaden op belangrijke posten benoemt. Na Moe'awija I wordt dus weer gekozen voor de familie als machtsbasis.

Abd al-Malik erft een nog bij lange na niet geconsolideerd rijk. Weliswaar is Egypte stevig in Omajjaadse handen, maar in Syrië heerst verdeeldheid en in de Hidjaz heeft Abd Allah ibn Zubayr de touwtjes stevig in handen. Bovendien probeert diens broer Musab vanuit Basra Irak te veroveren. In Kufa, waar Abd Allah een gouverneur heeft benoemd, ligt de zaak ingewikkeld. De Kufanen, merendeels Aliden en ontzet door de dood van Hoessein, zoeken een leider die zij vinden in Mukhtar ibn Abi Ubayd al-Thaqafi, doorgaans aangeduid als Mukhtar, die in 685 de stad verovert en zich opwerpt als medestander van Mohammed ibn al-Hanafiyya, een broer van Hoessein die hij niet slechts beschouwt als kalief, maar ook als *mahdi*, de verlosser die recht zal doen aan alle moslims, terwijl Mukhtar zijn *wazir* oftewel helper is. ¹⁰⁾ Deze opvatting is weliswaar niet ontleend aan de Koran maar heeft gaandeweg veel aanhang verworven onder sjiieten.

Als Ubayd Allah vanuit Syrië richting Irak optrekt, is Kufa al stevig in handen van Mukhtar die in de slag van Khazir (een rivier nabij Mosul) in 686 een overwinning boekt waarbij Ubayd Allah het leven laat. Maar Mukhtar kan niet bogen op de steun van alle Kufanen. Het zijn de *ashraf*, de elite van de moslimbezitters van het eerste uur die zich vestigden in de vruchtbare gronden, de *sawad*, in Irak die Mukhtar niet vertrouwen en weinig ophebben met zijn pogingen om hen te verzoenen met de zwakkeren in de samenleving, de van oorsprong niet-Arabische bewoners die zich hebben bekeerd tot de islam, oftewel de *mawali*. Voor Mukhtar is er nog een ander probleem wanneer hij een gouverneur, die Abd Allah ibn Zubayr hem vanuit de Hidjaz opdringt, weigert te accepteren. Daardoor raakt hij in conflict met Musab en op dat moment ruiken de ashraf hun kans, verlaten de stad en sluiten zich aan bij Abd Allah's broer in Basra. Daarmee beschikt Musab over een sterk leger waarmee hij Kufa verovert en Mukhtar ombrengt. Diens bewind is slechts tijdelijk van aard geweest en strekte zich nooit veel verder uit dan de stad zelf, maar het zaad van verzet tegen de Omajjaden heeft wortel geschoten onder Iraakse moslims. Nadat Mukhtars rebellie de kop is ingedrukt resteren er slechts twee serieuze kandidaten voor het kaliefschap: Abd al-Malik en Abd Allah ibn Zubayr. Laatstgenoemde bevindt zich echter in Mekka, geïsoleerd en ver van het eigenlijke strijdtoneel.

Gedurende de regeringsperiode van Moe'awija hebben de rechtlijnige kharidjieten zich rustig gehouden, maar dan, aan het begin van Marwans kaliefschap, vormen zij guerrillagroepen die een voortdurende bedreiging vormen voor de bevolkingscentra. Vooral in het Arabische Schiereiland weten de *Najdat* veel grondgebied in handen te krijgen waardoor zij een machtsfactor vormen die de positie van Abd Allah ibn Zubayr bedreigt en zijn isolement wordt versterkt. De andere groep, de *Azariqa*, actief in Irak en Iran, zet eveneens druk op de Zubayr-familie en worden pas geëlimineerd als Abd Allah verslagen is en ook de Najdat van het toneel verdwijnen.

Zover is het echter nog niet. De zoon van Marwan speelt een belangrijke troef uit door een prominente volgeling van Abd Allah over te halen om de Omajjaad te steunen. Het gaat om Zufar ibn al-Harith al-Kilabi, een prominent leider binnen de Qays clan, die voorheen al-Dahhak ibn Qays al-Fihri voorzien heeft van troepen uit de Koeraisj in diens strijd tegen de Kalb. Hij zwicht voor de belofte van Abd al-Malik om hem een post te gunnen aan het hof van de Omajjaden.

Daarmee is het lot van de Zubayrs bezegeld. Musab wordt een nederlaag toegebracht in 691 in de slag bij Dayr al-Jathaliq, nabij het huidige Bagdad, waarna een bombardement Mekka op de knieën krijgt waarbij zelfs de Kaäba niet wordt ontzien. In oktober 692 valt het doek voor de dan zeventig jaar oude Abd Allah ibn al-Zubayr en wordt hij omgebracht.

Met de dood van Abd Allah komt er een gewelddadig einde aan de tweede fitna en kan Abd al-Malik beginnen aan het herstel van de Omajjaden-hegemonie. In zijn ogen is de decentrale vorm bestuur die Moe'awija introduceerde niet effectief en effent hij de weg naar een politiek en bestuurlijk centralistisch systeem waarmee hij de grondslag legt voor latere moslimregeringen. De invoering van uniforme munten die de oude Sassanidische en Byzantijnse geldstukken vervangen, kan gezien worden als een gedurfde innovatie. Op de munten worden – in tegenstelling tot de tot dan toe gebruikelijke portretjes van heersers – teksten geplaatst in het Koefische schrift, abstract en met een hoge symbolische lading. Het is het begin van de het vermijden van figuratieve afbeeldingen in zijn algemeenheid in de islamitische kunst. Ook de in opdracht van Abd al-Malik gebouwde Rotskoepel in Jeruzalem getuigt ervan. ¹¹⁾ Het Arabisch wordt de formele voertaal van het bestuur, wat de tot op dat moment actieve Perzisch- en Griekssprekende ambtenaren dwingt om zich het Arabisch meester te maken.

Net als Marwan voor hem, probeert de nieuwe kalief leden uit de Omajjadenfamilie te benoemen op belangrijke posten. Dat gaat over het algemeen goed, behalve in Irak, waar Marwans zoon, Mohammed ibn Marwan, er niet in slaagt een strak regime op te bouwen en Abd al-Malik een beroep doet op de veelbelovende al-Hajjaj ibn Yisuf al-Taqafi, een voormalig docent die een belangrijke rol speelde in de verovering van Mekka en verantwoordelijk is voor de schade aan de Kaäba. Geboren in 661 in Ta'if in de Hidjaz vertoont hij al op jonge leeftijd het kenmerk van de medogenloze heerser. De kalief benoemt hem in 694 tot gouverneur van Kufa en Basra. Drie jaar later wordt daar de verantwoordelijkheid over de provincie Korashan aan toegevoegd waar onder zijn toezicht al-Muhallab ibn Abi Sufra het gouverneurschap bekleedt. Net als zijn voorganger en stadgenoot Ziyad ibn Abihi regeert al-Hajjaj als een onderkoning over het oostelijk deel van het moslimimperium. Dat gaat niet zonder weerstand op te wekken, met name van de leden van de ashraf in Kufa die hun positie in gevaar zien komen.

Onder aanvoering van Abd al-Rahman ibn Muhammad ibn al-Ash'ath, bekend als ibn al-Ash'ath, komen zij in opstand en boekt hun leger, dat wel de *Peacock Army* genoemd wordt, in 701 een overwinning op de troepen van al-Hajjaj. Ofschoon al-Muhallab sympathiseert met de ashraf sluit hij zich niet aan bij deze opstand. De kalief zelf onderhandelt met ibn al-Asrath wat echter mislukt. Bijgestaan door de Syriërs maakt al-Hajjaj nog in dat jaar een eind aan de rebellie in de beslissende slag bij Dayr al-Jamajim. Nogmaals is hiermee de verdeeldheid onder de Irakezen afgestraft door de Syriërs.

De onderkoning laat na zijn overwinning een nieuwe militaire garnizoensplaats bouwen tussen Kufa en Basra genaamd Wasit die door al-Hajjaj wordt volgestopt met trouwe Syrische militairen. Vanaf dat moment lijkt de Iraakse oppositie definitief gebroken. De Kufaanse elite is verslagen en de eens zo machtige stad onder kalief Omar is ontdaan van zijn leiders. Maar in Korashan dreigt een nieuw gevaar voor al-Hajjaj waar Yazid ibn al-Muhallab zijn vader is opgevolgd in 702 en zich onafhankelijk opstelt tegenover de Omajjaden. Dat kost hem het goeverneurschap en de onderkoning sluit hem op.

Abd al-Malik en al-Hajjaj zijn onafscheidelijk tot aan het overlijden van de kalief op zestigjarige leeftijd in oktober 705. Zijn zoon al-Walid volgt hem op, een keuze die hij al maakt als enkele maanden ervoor zijn broer Abd al-Aziz sterft.

Groeiende verdeeldheid in het kalifaat van de Marwaniden (705-724)

Al-Walid I zet het beleid van zijn vader voort en start een groot aantal bouwprojecten waaronder die van de moskee van Damascus. De rivaliteit tussen de Qays en de Jemenieten onder aanvoering van de Kalb, houdt een permanent gevaar in en de nieuwe kalief kan weinig anders doen dan ervoor te zorgen dat ze elkaar in evenwicht houden. Hij benoemt zijn broer en opvolger Suleyman tot goeverneur van Palestina die daar een stevige band opbouwt met de Jemenieten, en gunt zijn neef Umar de belangrijke post van het goeverneurschap van de Hidjaz dat daarmee verandert in een vluchthaven voor Irakezen die onder de knoet van al-Hajjaj uit willen. Tijdens het bewind van al-Walid I breidt het rijk der Omajjaden zich aanzienlijk uit. In 710 steken de moslimlegers onder aanvoering van Tariq Ibn Ziyad de straat van Gibraltar over om in nog geen vijftien jaar vrijwel het gehele Iberisch Schiereiland te veroveren.

Ruwweg vijfduizend kilometer ten oosten van Spanje beginnen de moslims rond 706 aan een serie veroveringstochten vanuit Merv in Iran naar gebieden achter de Oxus waarbij zelfs afgelegen plaatsen in Oezbekistan als Samarkand en Farg'ona bereikt worden. Deze streken worden niet bezet, maar komen onder vazalschap te staan van het moslimgezag in Merv waaraan zij tribuut zijn verschuldigd.

Al-Hajjaj en al-Walid overlijden respectievelijk in 714 en 715, wat de weg vrijmaakt voor veranderingen in het regime. Zoals Abd al-Malik al heeft bepaald, volgt Suleyman zijn broer op die de Jemenieten een warm hart toedraagt en diverse benoemingen van al-Hajjaj in Korashan ongedaan maakt. De tweedracht tussen de Qays en Jemenieten blijft dooretteren waarbij laatstgenoemden zich steeds meer ergeren aan het feit dat zij weliswaar de Marwaniden in het zadel hebben geholpen, maar daar nog maar weinig profijt van hebben gehad. Doordat beide partijen overal steun zoeken, waaiert het oorspronkelijke intern-Syrische conflict breed uit over het moslimrijk.

Suleyman regeert maar kort, maar onderneemt vanuit zijn residentie Ramla, gelegen in Palestina, grote militaire expedities. Een ervan, onder aanvoering van Maslama ibn Abd al-Malik, richt zich op Constantinopel dat nog altijd onneembaar blijkt te zijn voor de moslims. Voordat het beleg op de hoofdstad van het Byzantijnse rijk moet worden opgegeven overlijdt de kalief. Een crisis over zijn opvolging breekt uit, want zijn broers Tazid en Hisham, die mogelijk zijn plaats kunnen innemen, behoren tot de tegenstanders van het Jemenitische kamp. Het testament van Suleyman, vlak voor zijn dood opgemaakt op aandringen van Raja ibn Haywa, theologisch en politiek adviseur van de Omajjaden, brengt uitkomst. Daarin draagt de overledene zijn neef Omar ibn Abd al-Aziz voor als nieuwe kalief.

Omar II staat bekend als een vrome moslim die afstand neemt van het dikwijls luxueuze leventje dat zijn voorgangers leiden en probeert eenheid te brengen in het verdeelde imperium. In het conflict tussen de Qays en de Jemenietische Kalb wenst hij geen partij te kiezen. Zijn goeverneursbenoemingen reflecteren de wens om de moslimgemeenschap te herstellen, waarbij hij aan competentie voorrang verleent boven politiek-religieuze affiniteit. Bestuurders van wie hij prudentie verwacht en geen persoonlijke verrijking.

Het machtsbolwerk van al-Hajjaj wordt gesplitst in drie afzonderlijke provincies. Ook neemt hij maatregelen om de Syrische dominantie in Irak aan banden te leggen. Maar bovenal gaat zijn aandacht uit naar de bekering van de *dhimmi* (niet-moslim onderdanen) tot de islam. Al eerder zijn Berbers opgenomen in de moslimgemeenschap die een belangrijke rol spelen in de westelijke expansie van het Arabische rijk en ook elders is al eerder enige druk uitgeoefend op de dhimmi, maar nu wordt bekering een onderdeel van het regeringsbeleid waarbij christenen en joden steeds meer last ondervinden van discriminatie. ¹²⁾

Opzienbarend is de manier waarop Omar II het systeem van belastingheffing wijzigt. *Kharaj* is een individuele grondbelasting die door door het regime van moslim-veroveraars wordt opgelegd aan de dhimmi en die tijdens het Omajjaden-regime kan oplopen tot 25% à 30% van de landopbrengsten. Moslim-landeigenaren daarentegen betalen een lager tarief van ongeveer 10%, de zogeheten *ushr* in aanvulling op de *zakat*, de aalmoezenbelasting. Om de peperdure veroveringskosten in het oosten af te dekken probeerde al-Hajjaj te bewerkstelligen dat de moslims eveneens de kharaj betalen, maar dat stuitte op grote weerstand van deze groep en komt ook niet overeen met de nadrukkelijke wens van Omar II dat alleen de dhimmi de kharaj wordt opgelegd. Als veroveraars mogen de Arabieren aan het langste eind trekken, maar tegelijk wil de kalief voorkomen dat er een superrijke moslimklasse ontstaat die overigens alleen maar groeit omdat veel dhimmi zich bekeren (waardoor de belastingopbrengst wordt verminderd) en vandaar dat hij een compromis introduceert. Vanaf 719 geldt de regel dat kharaj-plichtig land voortaan niet meer in handen mag komen van moslims, maar wel door hen gepacht kan worden en dan verplicht zijn de kharaj te betalen. Zo wordt de kharaj een grondbelasting die altijd geheven wordt, ongeacht wie het land in bezit heeft. ¹³⁾ Om financiën vrij te maken en in te zetten voor andere doelen verbiedt hij verdere veroveringstochten. Met al zijn maatregelen laat Omar II hij zien dat hij prioriteit geeft aan langetermijnoplossingen, maar zijn vroege overlijden in 720 gooit roet in het eten.

Zijn opvolger Yazid II ibn Abd al-Malik vaart een andere koers en probeert mede onder druk van de Qays de oude orde te herstellen. Opnieuw dreigen de Syriërs te domineren over Irak, wat de uit zijn gevangenschap ontsnapte Yazid ibn al Muhallab ertoe beweegt tegen de Omajjaden in opstand te komen.

Hij verzamelt aanhang in Basra, veroverd de garnizoensplaats Wasit, maar krijgt onvoldoende steun van de Syrische Jemenieten en wordt door de fameuze generaal van de Qays, Maslama ibn al-Malik, in augustus 720 verslagen en gedood in de slag van Sufar. Weer delven de Irakezen het onderspit. Yazid II regeert slechts vier jaar waarna zijn bekwame broer Hisham het stokje overneemt.

Hisham en het einde van het kalifaat der Omajjaden (724 – 750)

Hisham is begin dertig als hij het kaliefschap aanvaardt. Hij ontpopt zich als een centralistisch heerser die net als zijn voorganger Omar II boven de tegenstellingen tussen de Qays en Jemenieten wil staan. Dit werpt vruchten af, want zijn negentien jaar durende regering is een van de meest rustige periodes uit het gehele Omajjaden kalifaat. In Irak benoemt hij de neutrale figuur Khalid ibn Abd Allah al-Qasri tot gouverneur die vanaf dat moment ook Korashan onder zijn hoede heeft en dit gebied vijftien jaar zonder al te grote problemen beheert.

Hisham mag zich dus verheugen in het ontbreken van serieuze interne problemen, daar staat echter tegenover dat zijn rijk blootstaat aan een drietal externe gevaren: aanvallen van de Chazaren, afkomstig uit het gebied ten noorden van de Zwarte Zee, van Turkse nomaden uit het Thürgesh-Khaganaat in het huidige Kazachstan en opstanden van Berbers in Noord-Afrika. De Chazaren worden bestreden door generaal Maslama en vanaf 734 door Marwan ibn Mohammed, een kleinzoon van de voormalige kalief Marwan I. Deze telg uit de familie der Marwaniden weet de Chazaren terug te dringen en plundert in 728 hun hoofdstad aan de Wolga. Ook de Türkesh worden teruggeslagen, wat niet zonder moeite gaat omdat de lokale bevolking niet wil meevechten met de Arabieren tegen hun gemeenschappelijke vijand. Maar een groot leger uit Irak maakt in 732 een einde aan de invallen. De Berbers, die de Arabische legers bemannen, voelen zich achtergesteld door de Arabieren, zeker nadat zij een beslissende rol hebben gespeeld in de verovering van het Iberisch Schiereiland. In 740 rebelleren zij en verdrijven de Arabieren die twee jaar later echter een eind maken aan de opstand. De opstand heeft overigens wel tot gevolg dat de Omajjaden hun ambitie om grote veroveringstochten ten noorden van de Pyreneeën voort te zetten vaarwel zeggen. Deze militaire activiteiten aan de grenzen van zijn rijk leggen de nodige druk op de schatkist van de kalief, maar dat is niet de enige oorzaak van de penibele financiële toestand waarin hij zich bevindt.

Het afzien van verdere uitbreiding van het moslimrijk impliceert het wegvallen van oorlogsbuit en ook de gebrekkige effectiviteit van belastingheffing speelt hem parten. Nog altijd heerst in de bezette gebieden het idee bij lokale bestuurders dat belastingopbrengsten in de regio ter plekke verdeeld dienen te worden onder de moslims zodat er slechts een gering deel wordt afgedragen aan het centrale gezag in Damascus. Met name geldt dat voor de opbrengsten van de sawad, de vruchtbare gronden in Irak die beschouwd worden als gemeenschappelijk bezit. En niet zelden verdwijnen er grote sommen geld in de zakken van de lokale bestuurders. Om paal en perk aan te stellen aan deze praktijken oefent Hisham zware druk uit via de zogeheten *musadarah*, waarbij een van verduistering verdachte functionaris door de kalief wordt ontslagen, aan de tand gevoeld en beboet. Daarbij schrikt Hisham er niet voor terug om hen te laten martelen, een praktijk die onder zijn voorgangers als ondenkbaar werd gezien en over het algemeen als een inbreuk wordt ervaren op de islamitische principes.¹⁴⁾ Gebrek aan inkomsten tracht Hisham ook te compenseren door grote irrigatieprojecten te starten waarvan de opbrengsten niet alleen de schatkist, maar ook zijn eigen portemonnee spekken. Naar schatting overtreffen deze inkomsten die van de belastingen welke in het rijk worden geheven.¹⁵⁾

Tegen het eind van Hishams kaliefschap steken de tegenstellingen tussen Qays en Jemenieten weer de kop op. Dat heeft te maken met de discussie over zijn opvolging. De kalief acht zijn eigen nakomelingen zeer geschikt, maar dat stuit op eerder gemaakte afspraken binnen de Omajjaadse elite om zijn neef Al-Walid ibn Yazid ibn Abd al-Malik, bekend als al-Walid II te benoemen. Al-Walid is een man met een werelds karakter, liefhebber van architectuur en wijn en Hisham vreest het ergste. Om brokken te voorkomen na zijn overlijden besluit hij wat meer te leunen op de Qays. Hij ontslaat in 738 de neutrale Khalid ibn Abd Allah al-Qasrī als goeverneur van Irak en benoemt daar Yusuf ibn Omar al-Thaqafi, een vertrouweling van al-Hajjaj en afkomstig uit dezelfde stam. Ook in Korashan komt in dat jaar een lid van de Qays aan de macht: Nasr ibn Sayyar, een militair leider die een belangrijke rol speelde in de strijd tegen de Thürges. Twee jaar later breekt er een opstand uit in Kufa geleid door Zayd ibn Ali, een kleinzoon van Hoessein. Hij denkt te kunnen rekenen op de steun van veel Kufanen, die traditioneel een lid van het huis van de Profeet als kalief wensen, maar wordt eenvoudig verslagen door het regeringsleger waarbij Yusuf ibn Omar een belangrijke rol speelt.

In februari 743 komt Hisham te overlijden en, zoals hij al vreesde, blijkt al-Walid II een zorgeloos bestuurder en verkwister die zich zelden in Damascus laat zien. De door Hisham benoemde Qays-regeerders krijgen de vrije hand. Yusuf ibn Omar, die zich doet gelden als behoeft van de erfopvolging, zoekt steun voor al-Walids zonen, al-Hakam en Oethman. Dat roept weerstand op onder de Syrische gelederen wat Yusuf ertoe brengt sommige concurrenten uit de familie der Marwaniden om te brengen. Suleyman, een van Hishams zonen, wordt afgeranseld en verbannen. Ysufs voorganger in Irak, Khalid ibn Abd Allah, weigert een eed van trouw af te leggen aan de kinderen van al-Walid II en wordt vermoord. Dit alles schiet de familie dusdanig in het verkeerde keelgat dat zij besluiten al-Walid af te zetten, een hoogst ongebruikelijke stap binnen de Omajjaden clan. De actie wordt ingezet door Yazid, een zoon van al-Walid I, die de kalief verwijt de islamitische principes te hebben geschonden en dat hij ongeschikt is voor het kaliefschap. In april 744 neemt hij, gesteund door een aantal Jemenieten, Damascus in en executeert al-Walid II. Net zoals de moord op kalief Oethman ibn Affan in 656 de eerste fitna doet losbarsten, veroorzaakt de gewelddadige dood van al-Walid II de derde fitna die leidt tot het eind van de Omajjaden.

Kalief Yazid III zet enkele hervormingen in door de klok terug te draaien en enkele Jemenieten op belangrijke posten te benoemen, maar overlijdt al zes maanden na zijn aantreden. Hij wordt gedurende korte tijd vervangen door zijn onzekere broer Ibrahim die wordt weggevaagd door de nieuwe voorman van de Qays, Marwan ibn Mohammed, kleinzoon van Marwan I. Ooit benoemd door Hisham als goeverneur van Armenië wist hij zelfs door te dringen tot in Georgië. Hij verbijt zijn ergernis aan de gebeurtenissen in Damascus en steunt in beginsel Yazid III, maar neemt al gauw het heft in handen als Ibrahim aantreedt als kalief. Marwan trekt met zijn leger zuidwaarts, slaat pogingen hem te weerstaan af, bereikt Damascus en wordt in december 744 in de moskee uitgeroepen tot kalief. Hij is ongetwijfeld een kundige militair en bestuurder, maar ondervindt vanwege zijn afkomst – zijn moeder was een Koerdische slavin – het uitdrijven van de Jemenieten uit de hoofdstad en gebrek aan brede steun vanuit de Syrische elite, veel weerstand. Het duurt tot het eind van 746 als hij een wankel vrede weet te bewerkstelligen.

Ook in Irak is het onrustig na zijn aantreden waar de kharidjieten zich roeren en in Kufa Abd Allah ibn Moe'awija, een verre nazaat van de broer van de vierde kalief uit het vroege kalifaat, Ali ibn Abi Talib, de Jemenieten van Syrië en Irak achter zich weet te krijgen in verzet tegen Marwan II. Maar Marwan II, de door de wol geverfde militair, weet de tegenstand te breken en in 748 is de orde hersteld. Net als in Syrië blijft de situatie echter instabiel.

Als de pest toeslaat en hongersnoden het rijk teisteren ligt de weg open voor rebellen uit Korashan geleid door Abu al-Abbas Abd Allah ibn Moḥammed, een verre verwant van de Profeet die in 748 de goeverneur uit Merv heeft verjaagd en nu het kalifaat van de Omajjaden bedreigt. In 749 nemen deze rebellen Kufa in en wordt Abu-Abbas uitgeroepen tot tegenkalief. Marwan II trommelt vervolgens zijn aan hem loyale Qays op en trekt met zijn leger Irak binnen waar hij in februari in de slag bij de rivier Zab door de Abassiden wordt verslagen. Marwan II en zijn volgelingen vluchten richting Egypte, maar worden nabij Fustat verrast en omgebracht. Datzelfde lot treft veel familieleden van de Omajjaden. Abu-Abbas brengt hen meedogenloos om en verwerft zich daarmee de bijnaam Abu al-Abbas al Saffah oftewel de bloedvergieter. Eén van de Omajjaden, Abd al-Rahman, weet aan het bloedbad te ontkomen en vlucht naar het Iberisch Schiereiland waar het Omajjaadse kalifaat van Córdoba zal opbloeien tot grote hoogte. Als aan dit kalifaat in 1031 na eindeloze ruzies binnen de familie en veel bloedvergieten door de notabelen van Córdoba wordt opgedoekt en uiteenvalt in zogeheten *taifas* oftewel kleine koninkrijkes, betekent dat tevens het einde van deze tak van de Omajjaden-dynastie.

Noten

1. Madelung, W., *The succession to Mohammad, A study of the early Caliphate*, Cambridge University Press 1997 p. 319.
2. Op. cit. p. 322.
3. Op. cit. p. 323. Zie ook: <https://koran.nl/soera-4-an-nisa-de-vrouwen/>.
4. Madelung, op. cit. p. 331.
5. Hawting, G. R., *The First Dynasty of Islam, The Umayyad Caliphate AD 661–750*, Routledge London 2000 p. 42.
6. Madelung, op. cit. p. 327. Zie ook Hodgson, M. G. S., *The Venture of Islam 1 The Classical Age of Islam*, The University of Chicago Press 1977 p. 218.
7. Hawting, op. cit. p. 41.
8. Op. cit. p. 50. Zie ook: Kennedy, H., *The Prophet and the Age of the Caliphates, The Islamic Near East from the six to the eleventh century*, Longman New York 1986 p. 89.
9. Al-Zubayr ibn al-Awwam kwam om in de slag van de Kameel. Zie het artikel *Het Vroege Kalifaat*.
10. Hawting, op. cit. p. 52; Kennedy, op. cit. p. 95.
11. Hodgson, op. cit. p. 247. Zie voor een uitvoerige beschouwing over de betekenis van de Rotskoepel: Hawting, op. cit. p. 59 e.v.
12. Hodgson op. cit. p. 269.
13. Kennedy, op. cit. p. 107; Hodgson, op. cit. p. 270.
Zie ook: <https://www.wikiwand.com/en/articles/Kharaj>
14. Hodgson, op. cit. p. 271.
15. Kennedy, op. cit. p. 111.